

Драгана ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

О ИМЕНОВАЊУ ЧОВЕКА КАО ЖИВОТИЊЕ И ФИГУРАТИВНИМ ЗНАЧЕЊИМА ЗООЛЕКСЕМА У ВЕЛИКИМ ОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду* образлажемо метафонијски заснован механизам семантичке деривације зоолексема, подржан културолошким и перцептивним искуствима на која се ослањају стереотипи и семе колективне експресије, те – на примерима из РСАНУ, РМС и РСЈ – представљамо доминантне семантичке исходе именовања човека као животиње у српском језику, проистекле из концепта Великог круга постојећег.

Кључне речи: зоолексеме, фигуративна значења, појмовна метонимија и метафора, метафонија, појмовна интеграција, Велики круг постојећег.

1. Човек и животиња у двогубом огледалу

Када желимо да окарактеришемо одређену особу, можемо поступити на различите начине, већ у зависности од тога које податке (и на који начин) хоћемо да саопшtimo саговорнику и какву слику желимо да изазовемо у његовој свести. Језик нам за то нуди мноштво могућности, па је можда најлакше посегнути за придевима, те описати некога као нпр. *кротку* и *мирољубиву*, *сналажљиву* и *хитру*, или пак *борбену*, *храбру* и *шармантну* особу. Разуме се, репертоар атрибута чија је улога да опишу човека, неко његово својство и/или какву специфичну способност која га краси у сваком језику веома је богат. Врло често, зарад изражајности и

---

* Овај рад представља знатно скраћену и прерађену верзију чланка „О развоју фигуративних значења зоолексема у српском језику” (2016).

сликовитости, али и зато што људе радо процењујемо по томе како што-год чине и како се понашају, настојимо да што верније опишемо нечије делање у карактеристичним ситуацијама, па тако за *племенитог* и *кротког* човека, користећи фразем, кажемо да никад *не би ни мрава згазио*, за онога ко је *вредан* рећи ће се да *ради као мрав* и сл. Ипак, у сваком, па и у српском језику одређена особина може се исказати и речју која се примарно употребљава за именовање неке животиње, тј. зоолексемом. Тако лукавог човека често називамо *лисицом*, плашљиву особу *кукавицом* или *зецом*, онога ко је одважан, срчан – *лавом*, а гордог усамљеника *орлом* итд.

Овакве карактеризације у различитим језицима нису увек подударне, мада међу сродним језицима запажамо многа семантичка преклапања. Н. Бечева указује на чињеницу да су „српска реч *гуска* и бугарска *гъска* семантички еквиваленти у значењу”, те се обе именице користе са значењем „глупа, ограничена женска особа, глупача” (Бечева 2001), али има случајева у којима запажамо знатније разлике проистекле из несродности ставова говорника одређених језика, а у складу с тим и формирања другачијих сема колективне експресије (Драгићевић 2007: 72–73).

Културе свих народа нуде бројне потврде човекове саживљености с природом и са животињама. Колико је анимални свет својом разноврсношћу, необичношћу и тајанственошћу привлачан уверавају нас митови, легенде, религијске представе и њима инспирисана уметничка дела. Морфолошке аналогije са животињама оставиле су записе и на небу, па су многа сазвезђа по њима добила име (нпр. *Вук*, *Гуштер*, *Голуб*, *Гавран*, *Велики* и *Мали нас*, *Делфин*, *Ждрал*, *Ждребе*, *Жирафа*, *Зеца*, *Змај*, *Змија*, *Камелеон*, *Кит*, *Лабуд*, *Лисица*, *Ловачки пси*, *Орао*, *Паун*, *Пегаз*, *Тукан*, *Хидра* и др.). Свет бајке такође потврђује континуитет дослуха са животињским царством. Вољене и омражене, поштоване и презрене, животиње су одувек биле део човековог живота. Од њих су људи учили о природи, али и о себи, надевали су им имена и од њих их позајмљивали; освајали су њихова станишта, настојали да проникну у начине споразумевања животиња, својим језицима стварали и у њима чували (не)одговарајуће представе о особинама животиња (уп. стереотипи). О тако амбивалентном односу човека према животињи сведочи и богат реквизитаријум зоосемних пејоратива, а ређе лаудатива, тј. зоолексема с похвалним значењем.

Ова запажања намећу нам нека важна питања. Откуда потиче пејоративност човековог именовања зоолексемом? Како треба разумети развој фигуративних значења речи које денотирају животињу уопште, а такође и одређену класу животиња и/или животињску врсту? Да ли је човек „позајмио” своје особине различитим представницима животињског света, или је пак особине запажене код животиња приписивао особама код којих је приметио сличну карактеристику, навику или понашање?

Одговори на ова питања међусобно су повезани, а ваља истаћи да сежу и преко граница наше уже теме, па тако обухватају и сва друга именованја и карактеризације човека као биљке (*ладолеж, јаблан, ружа, јабука* и др.; уп. гл. /*про/цветати, /у/венути, бујати* и др.), ствари (*отирач, крпа, аутомат, робот* и сл.), али и фантастичног, митолошког бића или божанства (уп. *вила, анђео, сирена, Аполон, бог/иња* и др.).

Човекове симпатије према животињама најчешће су условљене препознавањем властитог (понекад идеализованог) одраза у животињском свету: по правилу су прихваћеније и омиљеније оне животиње које доживљавамо као носиоце позитивних и/или пожељних особина (*пчела, голубица, лавица* и др.). Наклоност се понекад јавља када се код животиња уоче пожељне или макар симпатичне и комичне (па зато и привлачне) црте људске појавности, нпр. начина кретања, физичке, психолошке реакције и сл. Многе од ових сличности тек су привид, случајна подударност коју у свести посматрача (говорника) обликују његова аутоцентричност и немоћ да се одупре властитој матрици, тј. властитој супериорној позицији, из које човек себе поима као биће надређено свим другим живим бићима. Отуда управо хумана својства (уп. РМС човечност *особина онога који је човечан, човекољубље, хуманост*), међу која се убрајају висока интелектуална способност и развијена култура – уместо да подстакну веће и боље разумевање других живих врста – човека понекад чине удаљенијим од животиња, па самим тим и од природе. Загледан у само једну страну двогубог огледала, чим се укаже наличје и наслути другост, различитост, човек је тумачи као не-људско и такве атрибуте третира као одбојне.

Ослањајући се на когнитивну семантику, у главним цртама ћемо представити развој фигуративних значења зоолексема која настају у резултату сусрета и пресликавања двају поддомена обухваћених Великим ланцем, тј. Великим кругом постојећег (в. Схема 1). Будући да когнитивнолингвистички приступ и Теорија појмовне интеграције нису два конкурентна, већ кореспондентна методолошка ракурса, ми их укрштамо, те подлогом аналошких и интеграцијских веза сматрамо појмовну метонимију *својство ентитета X за својство ентитета Y* ($\rightarrow$ *ентитет X за ентитет Y*). Дакле, настанак фигуративних значења зоолексема разумемо као метонимијски условљен, а метафору *великог ланца* – у духу њеног општег експланаторног потенцијала свега постојећег – схватамо као кохерентан изворни домен метонимијских саодношења из кога извиру фигуративна значења, нужно потпомогнута ванлингвистичким знањима. Поред тога, мишљења смо да метафору Великог ланца не треба посматрати као строго хијерарахијску (и вертикалну) структуру, већ као цикличан конструкт (уп. Велики круг постојећег), који ваља проширити још једним чланом – апстрактним ентитетима, чије је учешће у концептуализацији свега живог, али и неживог несумњиво.

Узајамне везе свих чланова широко схваћеног домена (свега) постојећег (уп. Велики ланац / Велики круг постојећег) очитују се у свим језицима, но, – гледајући из угла Теорије појмовне интеграције – да би до таквог аналошког повезивања дошло једновремено се морају ангажовати два улазна простора (УП1, УП2): у једном је *човек* који се посматра у светлу уопштених анималних карактеристика, тј. прототипичних својстава која се приписују животињи (*животиња за човека*), с могућношћу сужавања фокуса на представника одређене врсте, при чему се промовишу семе колективне експресије везане за дату животињу. Други улазни простор припада животињи, која се у овој спрези персонификује (*човек за животињу*). Без таквог дихотомног и симетричног метонимијског саодноса не би се могла остварити појмовна преливања међу члановима Великог ланца, нити би дошло до развоја фигуративних значења:

Бог / богови

човек

апстрактни
модел

животиње

неживе ствари
(предмети,
материја)

биљке

Схема 1. *Велики круг постојећег* с означеним правцима концептуализације циљног домена *човек*.

2. Фигуративна значења зоолексема: развој и дефинисање у речницима

У лексикографским дефиницијама лексема *звер*, *зверка*, *звере*, *стока*, *марва*, *живинче* јасно уочавамо човеков одбојан однос према животињском свету¹, који се доживљава као *нечовечан*, *немилосрдан*, *бездушан* (уп.

¹ У РСАНУ читамо: **животиња** 1. *живо биће способно да се креће и да осећа (наспрот биљци), обично не подразумевајући човека*. б. погрд. *груба, сурова, некултурна особа; никакав, гадан човек*. **звѣр** 1. зоол. (обично у мн.) *назив за сисаре из реда Carnivora, снажних чељусту и јаких канџа, који се хране претежно месом и крвљу других кичмењака*.

диваљ, суров, зао, свиреп, бездушан, прост, некултуран... човек). Тако се насилно људско понашање, уз испољавање љутње и беса, разумева као понашање животиње. На хоризонталној вредносној скали човек и животиња налазе се на опозитним странама², а на вертикалној, у оквиру концепта „Великог ланца постојања”, човек има вишу позицију; нагонско делање супротставља се разуму, а начин и резултат таквог деловања процењују се као суровост, док човекова умна премоћ опонира само наизглед невеликим способностима животиње.

Овако широк спектар негативитета користи се у наглашено пејоративним зоолошким апелативима, који ретко када имају неутралну аксиолошку

б. уопште дивља, обично крупна и крволочна животиња. 2. фиг. зао, суров, свиреп човек, зликовац. – Он је припадао оној врсти људи о којима се вели: звери! Био је преко мере суров према војницима (Лукић Н., 1, 140). **звѣрка**¹ и **звѣрка** 1. а. в. *звер* (1а). б. *животиња уопште*. 2. фиг. а. *особа на високом положају; позната, утицајна личност* (често ир.). – Газда Мијалко ... био је некада мали ћифтица, а сада је велики ћифта, сила, зверка! (Срем. 4, 153). б. *оштроумна, довитљива, промућурна особа*. – Зверка је ово, мој брајко, не да се он преварити (Крагујевац, Радој. Вл.) в. разг. *нешто ново, необично, несвакидашње*. – Он се послужио политичком централизацијом, а за ту зверку нема српски народ ни имена, већ у место тога има појам и име слога (Ђорђ. Вл., Матица 1867, 497). **звѣре** и **звѣре** 1. *звер, зверка*. фиг. – Стоји ага, горско звере / гвозден ступац, камен тврди (Маж. И. 2, 9). 2. фиг. *зао, свиреп човек, зликовац*, исп. *звер* (2). – Он је био анђеол! али они су ... звјерад, звјерад (Лис. 1, 24). **стѡка** 1. а. *домаћа животиња, марва, благо*. б. фиг. погрд. *груба, припроста, бездушна особа*. – Он се разљути и назове га стоком пијаном. *Донч*. Изр. ићи као ~ на кла(о)ницу каже се за војнике које терају у рат а не знају зашто се боре; мучити се као ~ *радити тежак, напоран посао*; ~ без репа в. *стока* (1б). **мѡрва** 1. а. зб. *четвороножне домаће животиње (овце, козе, говеда, коњи), стока; ретко појединачно сточно грло, марвинче*. б. фиг. погрд. *недисциплинована, неуређена, некултурна маса људи, руља*. – Ђокић грми: – Мир, стоко балканска! Марво једна, кад ли ћеш се култури научити (Аз. 1, 81). в. фиг. погрд. *припроста, некултурна особа, простак, простакуша, глупак, глупача*. – Судац [рече Давиду]: Шути, марво једна (Коч. 2, 46). **живѡнче** 1. *јединка живине, марвинче, животиња*. 2. а. *људско биће, чељаде*. – Искуп се [ту], брате мој, ... сијасет свакојака живинчета [варошана, ћивтица, трговаца, сељака] (Ранк. С. 5, 38). б. *живо биће, живи твор уопште*. – Живинче у Шумадији значи живо створење уопште, све што живи и креће се (Петр. П. Ж.). **скѡт** 1. а. *четвороножна животиња*. б. *младунче*. 2. фиг. *зла, немилосрдна, подла особа*. – Изабрано сте друштво, баш... скот и јад! Крањч. Мајка га оставила чим се родио ... Скот, а не мајка! *Рист*. **гѡд** 1. а. погрд. *особа која заслужује презир, осуду или изазива одвратност, гађење (понекад у шали и тепању)*. 3. (обично зб.) *животиње (ређе поједина од њих) које код човека изазивају одвратност и гађење (црви, буве, ваши, жабе, змије и сл.); гамад*. **гѡдија** 1. зб. погрд. људи који заслужују презир, према којима се осећа мржња, одвратност, гадови; исп. гад (1а). 2. зб. в. гад (3).

²У тражењу одговора на питање како говорници српског језика поимају животиње могу помоћи резултати анкете Р. Драгићевић којом је од испитаника тражено да наведу антоним речи *човек*: 36% одговора гласило је – *животиња*, 32% определило се за именице *жена* и *дете*, 16% за им. *нечовек*, 1% је адекватним сматрало одговор *Бог*, а тек 4% испитаника показало је добар језички осећај не одговоривши на питање, будући да именица *човек* не поседује прави антоним (Драгићевић 2007: 266). Рекло би се да је ова анкета значајна и за објашњење зоосемне пејорације усмерене на људе и људске особине јер обелодањује дубоке корене антагонизма између свега људског и животињског.

подлогу, као нпр. *живинче*, већ су листом управљени на детериоризацију различитих аспеката човековог бића, те није тешко закључити да пејорација почиње већ самим одређењем за именовање зоолексемом. Хипероним *животиња* (и његове блискозначнице) уноси примарну детериоризацију активирану архисемом *анимално* (анимално = нечовечно, нагонско), док се семе нижег ранга – којима се конкретно фигуративно значење обликује – јављају као одраз већ формираних стереотипа у вези с одређеном животињом, обично као семе колективне експресије:

– Ја сам доскоро била проста, гадна и неморална животиња (КССЈ, Р. Петровић, *Са силама немерљивим*, Београд, Нолит, 1977).

– „Опет сам добио неко подло говече”. Свога посилног сматрао је за ниже *живинче*. Животиње је волео необично. Имао је једног канаринца, ангорску мачку и пудлицу (КССЈ, Ј. Хашек, *Доживљаји доброг војника Швејка у Првом светском рату*, 1. књига, Београд, Култура, 1989, превео Станислав Винавер).

Од 160 зоолошких лексема које смо ексцерпирани из РСАНУ, РМС и РСЈ чак 84 има бар по једно фигуративно значење које се односи на карактеризацију човека. Посматрајући ове примере из угла когнитивне лингвистике и Теорије појмовне интеграције (уп. Фоконије и Тарнер 2002), закључили смо да у развоју фигуративног значења кључну улогу има метафонијом подржана културолошким и перцептивним искуствима на која се ослањају стереотипи (стереотипи о животињи уопште и стереотипи о одређеним животињама).³ Наиме, метафора ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА своју предикатску квалификацију заснива на метонимијском односу човека и животиње као чланова Великог ланца постојања, па се својства једног бића разумеју као својства другог бића.⁴ Тако се, с обзиром на референтну улогу метонимије, захваљујући којој се смањује концептуална раздаљина и гради својеврсна пречица у разумевању одређеног ентитета (Клепарски/Копецка 2007: 170; Расулић 2010: 52), човекове особине посматрају у светлу опажених животињских карактеристика,

³Разуме се, реч је о стереотипима који су настали у окриљу наше културе и које препознају и у своје концепте, па тако и у свој језички израз, укључују изворни говорници српског језика.

⁴Сличан, али не идентично перспективизован нити у истом правцу развијан, поглед налазимо у раду Г. Милића „Приступ зоосемији у оквиру теорије концептуалне метафоре и метонимије”, у коме аутор истиче да зачетак улоге метонимије види већ у „*sastavnicama metafore velikog lanca, konkretno u ručkoj teoriji prirode stvari koja se pokazuje metonimijskom po prirodi, svodeњem znanja na definirajuћu odliku*” (Милић 2013: 203). Наиме, Милић, као и већина других истраживача, у бити остаје привржен метафоричком процесу пресликавања, базираном на кореспонденцији симетричних метафора ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА и ЖИВОТИЊА ЈЕ ЧОВЕК, везаних за културно-језички модел великог ланца као антропоцентричног модела КОНТРОЛЕ и ДОМИНАЦИЈЕ (исто, 201–209).

а истовремено се животињама приписују људска својства.⁵ У складу с Кевечешовим одређењем метонимије као когнитивног процеса у коме се преко једног изворног појма омогућава ментални приступ другом, који припада истом домену, хипероним *животиња* употребљава се и као дефинишуће својство (= онај кога карактеришу анималне особине) и као средство категоризације (= не-људско, дакле, одбојно).⁶ Пошто је категоризација уопштена, дерогативни потенцијал је неспецификован, тј. не везује се за одређеног представника неке врсте, па функционише веома слично универзалном квалификатору: „онај који је лишен свих својстава која би требало да има као људско биће”. Када се фигуративно значење развија код посебног представника неке врсте животиња, тј. у оквирима конкретне зоолексеме, семантичка деривација схвата се као процес у коме се називи одређених животиња користе као десигнати појединих људских карактеристика (Кјетлика 2011: 82).

Листајући велике описне речнике српског језика, није тешко запазити да неке лексеме имају и више фигуративних значења (нпр. *гагрица*), која се – захваљујући пресликавању на разноврсне облике понашања и делања човека – шире и уопштавају; тако је *гагрица* (*назив за разне ситне инсекте и њихове ларве*) не само човек штеточина (РСАНУ 2а), већ и тврдица, себичњак (2б), па и џангризало и ситничар (2в), удворица (2.г), али може бити и име одмила детету (2.д). На формирање овако различитих значења утицали су начин исхране инсекта, човеков однос према склоностима његовим у избору хране, величина, облици у различитим фазама развоја и сл. То показује да су пејоративни исходи узроковани могућношћу дерогације у оквирима различитих сценарија: процена штете коју инсект наноси, звук који производи и сл., док се у називу одмила детету поменута негативна значења сасвим потискују у корист емотивне склоности малом и нејаком (*мало* → *мило*).

Одговор на питање зашто су погрдна значења у (нај)већој мери везана за домаће животиње, човеку блиске и корисне, највероватније треба потражити у чињеници да их човекова перцепција смешта на нижи ранг управо зато што је сам процес припитомљавања⁷ условио поглед одозго,

⁵ Виђење људског понашања као животињског очитује се и у употреби различитих глагола говорења, кретања, олфактивне перцепције: *лајати, мјаукати, рикати, завијати, крештати, њакати, ревати, сиктати* (исп. Лалевић 2004, s.v. *говорити*); *касати, галопирати, глизати, њушити, њушкати* и сл.

⁶ О метонимијској утемељености анималних метафора говори и Н. Силашки, наглашавајући да се у процесу метафоризације само најистакнутије својство животиње мапира у циљни домен *људско* захваљујући метонимијски мотивисаном когнитивном принципу ТИПИЧНО ЗА НЕТИПИЧНО (исп. Силашки 2013: 323).

⁷ Овде ваља напоменути да је и сам појам припитомљавања антропоцентричан, јер подразумева потчињавање животиње човеку, а не обрнуто; међутим, суживот људи и животиња нуди повод за размишљање и редифинисање оваквог односа одговором на питање

те су их људи – не само због припадности животињском царству – већ понајпре због подређености, зависности и подложности различитим облицима експлоатисања сматрали бићима у односу на која су супериорни (уп. Персон 1990: 169; Кјетилка/Клепарски 2005а: 28).

Кјетилка и Клепарски указују на резултат Тортоновог истраживања (1989), према коме се највећи број зоосемних лексема које се користе у карактеризацији човека односе на сисаре, а тек малобројне на љускарце, који су свакако најмање слични човеку (Кјетилка/Клепарски 2005б: 77). На основу тога Торнтон закључује да је човек склон да другог човека назове именом животиње која му је у највећој мери позната (Торнтон 1989: 444); зато се, особито с пејоративним значењима, најчешће користе називи домаћих животиња које припадају овој класи кичмењака (нпр. во, крава, коњ, кобила, крмача, прасе, пас и др.). Поменути аутори запажају да је животињско царство један од најмоћнијих центара метафоричних екстензија према циљном домену *човек / људско*, а у закључку истичу да крајњи циљ будућих истраживања треба да буде откривање когнитивне основе таквих метафоричких деривација (Кјетилка/Клепарски 2005: 87).

На примеру именице *гмизавац* (1. *представник разреда бескичмењака без сталне телесне температуре који дишу само плућима*. 2. *фиг. особа без поноса, без карактера, слабић; удворица, улизица*) уочавамо да семе „без кичме” и „без сталне температуре” мутирају у сему „без усправног става”, „без достојанства и поноса”, које генеришу значења *бескарактеран човек, слабић*, а каузално и *улизица, удворица*. Дакле, било која особина животиње сама по себи није и не може бити схваћена као негативна, јер јој је својствена и у основи сасвим неутрална, али, када је приписана човеку, иста особина најчешће постаје покретач пејорације, најпре зато што је у питању „животињска особина X”, а потом стога што се животињска особина нужно реинтерпретира у светлу људских мерила вредности, при чему се ствара поменути несклад. Сходно томе, исказ *Он је /прави/ гмизавац* (с генеричким простором *карактеризација*) има два улазна простора; у првом улазном простору (УП1) метонимија *животиња за човека*, тј. *животињско за људско* потенцира несклад између прототипичног става човека (усправног), начина његовог кретања и типичног става и начина кретања гмизавца. Усправан ход супротстављен је гмизању, које се – преко метафора ДОБРО ЈЕ ГОРЕ, ЛОШЕ ЈЕ ДОЛЕ – ПОНОС ЈЕ ГОРЕ, ОДСУСТВО ПОНОСА, ДОСТОЈАНСТВА ЈЕ ДОЛЕ – разумева као нетипично за човека и доводи у везу с бескарактерношћу. Истовремено се у УП2 активира метонимија *људско за животињско*, преко које се остварује персонификација, па се понашање које је за животињу природно схвата као лоше.

да ли – када говоримо о припитомљавању – заправо мислимо на неку врсту обостраног прилагођавања ради опстанка у истој средини.

Посматрање исте животиње у друкчијим сценаријима може водити мутацији доминантне семе, што резултира енантioseмијом (вук – употреба снаге са циљем агресије, у лоше сврхе : употреба снаге / енергије са циљем одбране, или у раду зарад чијег добра). Тако се вучја анимална снага тумачи као насилништво и зверство (2.а); с друге стране, њена употреба у борби амелиоративно уводи значење *јунак* (2.б), а усмеравање такве снаге на рад такође даје позитивно значење – енергичан, вредан, способан радник (2.в):

вук 1. а. зоол. врста сисара *Canis lupus* из ф. паса *Canidae*; исп. курјак. 2. фиг. а. *насилник, тиранин, звер-човек*. – Вукови према слабима, они постају зечеви пред јакима (Прод. Ј., СКГл НС 32, 544). б. *прекаљени борац, јунак*; исп. вукобаша (а). – Пјева Вилић Лека на чардаку, / припијева ускочке вукове: / „Хај, ђе си ми, Шундо Бајагићу” (Њег. 8, 162). в. *вредан, способан радник, снажна, енергична особа*. – Сељак треба да отвори очи кад се жени. Шта ће му жена као маче, треба он вука на имању (Лоп. Н. 1, 38).

Унутар једног значења могу се јавити разнородне атрибуције с непотпуном кореспонденцијом (*ваш* 3. фиг. погрд. – ако је неко досадан, не значи обавезно да је рђав), али и каузално повезана подзначења (*кукавица* – страшљив, слабић, па зато и презрена особа, бедник, нитков); *мајмун* (2.а) *особа која слепо подражава, опонаша друге*, па је отуда схваћена као (2.б) *блесав, будаласт човек, глупак, будала*:

ваш и вџш 1. зоол. *инсект бескрилац Pediculus* из ф. *Pediculidae*, чије врсте живе паразитски на човеку, а из ф. *Haematorinidae* и *Liotheidae* (из групе *Mallorhaga*) на домаћим животињама или на птицама. 3. фиг. погрд. *досадан или рђав човек* (Нат.).

кџкавица 4. (често с атрибутима: сиња, црна и сл.) *она коју је снашла нека несрећа, она која пати, која је ожалошћена, која изазива жаљење, несрећница, јадница, невољница*. 5. фиг. *особа која нема довољно храбрости, одважности, плашљивац, страшљивац, слабић*. – На суд, срамна кукавица, што ни имена свога ниси смео потписати (Доман. 5, 79). б. *особа која заслужује презир, бедник, нитков*. – Гледајте добро, ево ту пред вашим очима, стоји једна покварена, гадна душа, једна одвратна кукавица, најнижи, најбеднији човек (Вас. Д. 3, 34).

мајмун (тур. *maun*) 1. зоол. у мн.: *животиње из реда сисара Primates (Pitheci, Simiae)*, сисари најсроднији и по развијености мозга најближи човеку (у јд.: *таква животиња*), или *уопште ред сисара Primates, који обухвата те животиње и човека (данашње људе и изумрле врсте)*. 2. фиг. погрд. а. *особа која слепо подражава, опонаша друге*. – Код нас је та проблематична „нова уметност” дошла тек из треће руке ... од вечитих имитатора и књижевних мајмуна немачких (Скерл. 17, 111). б. *блесав, будаласт човек, глупак, будала*. – Рекао је некакав академски образован мајмун ... да се је у деканату филозофског факултета говорило „да би тајна приватних писама ипак требала бити зајамчена” (Крл. 17, 30).

Ситне животиње које људима наносе какву штету и/или могу пренети неку болест, природно се сврставају међу непријатељска бића, па је употреба ових зоолексема при именовању човека најчешће усмерена на негативну карактеризацију:

крпељ¹ 1. 1. зоол. зглавкар из разреда паукова (*Ixodes ricinus* или друге врсте) који живи као паразит на кожи човека или животиње на тај начин што се упије у кожу и сисе крв. 2. фиг. (понекад у зб. значењу) а. онај који живи паразитски, на рачун другог; квопија. б. онај који стално прати некога, који је непрестано уз некога; досадна, несносна особа.

гњида 1. зоол. јаје од ваши, уши, овит *pediculi*. 2. фиг. погрд. безвредан, ситан човек, обично пакостан и одвратан; ништавило. – Ето од кога зависе мој положај и моја судбина, од ове презрене и слабоумне потурице Плевљака и од неразумљиве, окореле злобе и упорства ове рајинске гњиде (Андрић 4, 41).

комарац 1. зоол. општи назив за инсекте двокрилице *Culicidae* витког тела и дугих ногу, с устима подешеним за убадање и сисање течности, у које спадају обичан комарац, комарац маларичар и др. 2. фиг. пеј. онај који је слаб, мршав, ситан; незгодна, досадна особа. – У незгодном часу може постати незгодан и такав комарац [сеоски деран] (Кол. 2, 29).

мбљац и мбљац 1. зоол. у мн.: породица малих лептира *Tineidae*, закржљалих усних органа, чије гусенице наносе штету биљкама, нагризају крзно, вуну и сл. (у јд.: такав лептирић). 3. фиг. оно што наноси, причињава штету. – Страсти то су пагубни мольци човечијег тља (Михаил. 1, 510).

гундељ и гундељ зоол. црни тврдокрилац *Melolontha vulgaris*, који с пролећа уништава лишће воћака (нарочито шљива) (Херц., Вук, Рј.; Панч. 4, 258). фиг. штеточина. – Где си то нашао, ти, гундељу из ложонице (Пуп. 1, 91).

пијавица 1. зоол. колутихава, чланковита глиста, црв који као паразит пријања уз тело животиња и храни се њиховом крвљу: коњска ~, лекарска ~. 3. фиг. онај који јако искоришћује другог, изабљивач, зеленаш. – Ајте, пијавице народа, отмите сељаку и последњу кривицу! *Маж. Ф.* Разметао се [зеленаш] ... што није народна пијавица и паразит, јер не живи од народне муке и зноја. *Срет.* б. онај који се држи некога, који се привија уз кога, кога се тај други не може решити. – [Она] је пијавица, не може се је ријешити. *Грг.*

црв 2. фиг. а. ситно, слабо, неугодно, кукавно биће, најчешће мало дете. б. понизна особа, улицица. в. неугодна, непријатна мисао, тешко осећање које нагриза, мучи кога.

паразит и паразит 2. фиг. онај који живи од туђега рада.

пуж 3. фиг. и погрд. човек слабе воље и ниске моралне вредности. – Сви сте ви пужеви... и малограђанске свиње! Гадови лијени, подмукли! *Крл.*

Као непожељне особине често се процењују начин кретања (који, уколико није праволинијски и одмерен, метафорички указује на несталност, па и несолидност; уп. ветруш/к/а, лептир), доминантна боја (крзна, перја; гавран), начин гласања (чавка) и сл.:

вѐтрушка 1. зоол. покр. в. ветруша.

вѐтруша *врста сокола омањег раста Cerchneis (Falco) tinnunculus из ф. Falconidae, који уме да лебди у месту*). 2. а. в. ветроказ. фиг. покр. в. ветропир. – Ветрушка је откако је, несталан је и непоуздан човек (Призрен, Чем.). (вѐтропир *лакомислен, непромишљен, несталан човек*).

лѐптир 1. зоол. инсекат из реда *Lepidoptera* са два пара крила покривених ситним, обично разнобојним сићушним љуспама, попут финог праха, чији су усни органи најчешће продужени у сисаљку којом црпе сок из цвета (у мн.: инсекти из реда *Lepidoptera*, који обухвата велики број врста). 2. фиг. *нестална, колебљива, лакомислена, неозбиљна особа*. – Само су те дражи [мирног и тихог живота] сасвим друкчије: не узбуђују те, не гоне те да јуриш од једне другој, не праве те лептиром, него челом (Весел. 10, 170).

чрвка 1. а. зоол. *птица из породице врана, одозго црна, одоздо сива Colaeus monedula*. б. фиг. *брбљива особа. Бак. Реч.* (уп. чрвкати *чаврљати, брбљати*). – Јако [су се] одушевљене залијетале на њега језицима, чавкале су заједно, озарене радошћу. *Кал.*).

Употреба у разноврсним контекстима, с временом, може утицати на преобликовање семантике, што показује поређење лексикографских дефиниција им. *јастреб* у РСАНУ, РМС и РСЈ:

РСАНУ: **јрстрѐб** 1. зоол. а. *птица грабљивица Astur palumbarius из ф. Accipitridae дуга око 55 см, оштрог повијеног кљуна и дугих оштрих канџи, која напада птице и ситније сисаре* (Панч. 1, 27; Ант. 1, 79; Дав. Љ. 1, 134; Ран. 4, 60; Миљк. Љ. 1, 53; Див. 3, 106; Том. Мил. 2, 223; Б–Ф 2, 87). фиг. *грабљив човек, грабљивац, отимач*. – Он је био јастриѐб, немилосрдни јастриѐб (Коз. Ј. 5, 103).

РМС: **јрстрѐб** 2. фиг. *грабљив човек*.

РСЈ: **јрстрѐб 1. б.** фиг. *човек тврдох убеђења, непоколебљив, немилосрдан човек; присталица ратоборне, агресивне политике*.

Погрдна карактеризација зоолошким лексемама мушког и женског рода некад је сасвим усклађена (уп. *ћуран, ћурка; лисац, лисица*), али се међу њима могу наћи и знатне разлике у правцу пејорације: нпр. *ован* је глуп човек, а *овца* пристодушна, наивна, кротка, бојажљива особа. Каткад се пејоративно значење наводи само уз именицу мушког рода, нпр. *слон* (2. фиг) *дебео, неспретан човек*, а уз лексему *слоница* овакво значење је изостављено, јер се подразумева. Тек у ретким случајевима фигуративно значење изостаје, мада је јасно да постоји (исп. ниже прим. из КССЈ, 13–15), нпр. *мазга* (нема фиг. значење у РСАНУ, РМС, РСЈ; Изр. **јак као** ~ *необично јак, снажан*), а јавља се само код деривата м. рода: *мазгѐв* (РСАНУ: 1. зоол. *мушјак мазге, мазга уопште, без обзира на пол*. 2. фиг. пеј. а. *тврдоглав, својеглав, задрт човек*. б. *неразуман, глуп човек, будала, глупак*. в. *лењ, нерадан човек, ленићина*. 3. фиг. пеј. *звекан, клипан*. Ред.):

– Чеперко, више да не читам, доста је. Као и увек, ћутиш. Каква си ти мазга. Друго и не очекујем, важно је да ниси заспао (КССЈ, Антоније Исаковић, *Трен 2: Казивања о Чеперку*, Београд, Просвета, 1983).

– Ви не само да сте глупи, већ сте и тврдоглави као мазга, али ми имамо начина да Вам отворимо уста (КССЈ, Зоран Јовановић, *Исповест једног разочараног удбашиа*, фељтон у дневном листу *Данас*, 14. 4. 2004).

Лаудативна значења знатно су ређа од пејоративних, а кад их има више, код им. женског рода често се пресликава само једно, а друго се игнорише. Примерице, *лав* је (2. фиг.) *храбар, неустрашив човек, јунак*, и *лавица* је таква жена, али то речник не бележи, док су симетрична значења развијена у колоквијалном језику (3. разг. и шатр) *човек, обично пријатне спољашности, који има успеха у друштву, посебно у освајању жена; добар друг, другарчина; лавица* (2. разг. и шатр) *женска особа, обично пријатне спољашности, која има успеха, посебно у мушком друштву*:

лaв¹ 2. фиг. *храбар, неустрашив човек, јунак*. – Треба мушке снаге и витешких рука, / Треба Обилића и слободних лaва (Шант. 3, 17). 3. разг. и шатр. *човек, обично пријатне спољашности, који има успеха у друштву, посебно у освајању жена; добар друг, другарчина*; исп. лаф¹ (2). – Мене је заинтересовао тај лав друштвени, тај непобедиви јунак наших дана (Весел. 19, 284).

лавица 1. зоол. *женка лава*¹ (1). 2. разг. и шатр. *женска особа, обично пријатне спољашности, која има успеха, посебно у мушком друштву*; исп. лафица (2) и лaв (3).

Употреба квалификатора у лексикографској пракси је разноврсна. Понекад нема никаквог квалификатора, иако је јасно да је значење усмерено на карактеризацију човека (нпр. у РМС уз им. *пчела* читамо само: 2. *вредна, марљива особа*, без квалификатора фиг.), а уз понеке зоолошке лексеме наводи се само квалификатор *фиг.*, без назнаке о типу оцене (пеј., погрд.): *слон – дебео, неспретан човек*; *ћуран – (само) фиг. будала, глупак, лако поводљив човек*; *тука – (само) фиг. глупа, ограничена особа* (обично женска). Када је предзнак оцене негативан, најчешћа су два веома сродна квалификатора – *пеј.* и *погрд.*, ређе *презр.* (уп. медвед):

РСАНУ: **крмача** 1. *одрасла женка свиње, прасица*. 2. фиг. погрд. *прљава, неуредна или безобзирна, нечасна женска особа; уопште као погрдан назив, у љутњи, псовању и сл.* – Како си се замазала, баш си крмача! (Ред.). Кад се матер, или ко други расрди на дите, знаде га на пасја кола нагрдити. Ево, како обично грде: Лопове ... гаду, крмачо ... псето, пашче (Оток, Ловрет., ЗНЖ 2, 343).

гуска фиг. пеј. *глупа, ограничена женска особа, глупача*. – Ти си Ружице и до сад била гуска (Шапч. 7, 126).

кoза 1. а. зоол. (мн.) општи назив за ред шупљорогих преживара папкара *Sarga* из пор. *Caviconia*. 2. фиг. пеј. *неспретна, неумешна особа (често с изблиделим значењем)*. – Муч' шугава козо! (Ћип. 2, 40). б. немирна, неспретна особа (Далм., Будм., РЈА).

РСЈ: **кòза** 2. фиг. пеј. *неспретна, глупа особа.*

мèдвед 2. фиг. презр. *незграпан, трапав, одн. неотесан, ограничен, глуп човек.*

3. Закључне напомене

Пошто су у раду у основним цртама показани и образложени механизам и правци развоја фигуративних значења зоолексема, као и концептуализацијски и експланаторни потенцијал Великог круга постојећег, закључићемо прегледом индуктора (претежно негативне) карактеризације човека зоолексемама.

Извори детериоративних семантизација веома су различити. То могу бити физички недостаци (ружноћа – *коза, јарац*; неразвијеност – *крџа, мрав, чворак*; назграпна грађа која се доводи у везу са неспретношћу, трапавошћу и тромошћу – *патак / патка, кобила, крава, медвед, слон, дропља*), али у највећем броју случајева у питању су лоша нарав, карактерне, моралне девијације и неразвијен интелект: бес, напраситост, пргавост – *рис, петао*; насилност, крволочност – *тигар, шакал, вук*; примитивност – *горила, орангутан*; грабљивост – *јастреб, кобац, гавран, ајкула, хијена*; разметљивост – *копун*; брбљивост, празнословље – *чавка, папагај*; лако-мисленост – *ветрушка, лептир*; лукавост, подмуклост – *лисац, лисица, гуја*; поквареност – *пас, кер, џукела*; непоштење, прљавштина, морална посрнулоост – *свиња, крмак, крмача, прасац, прасица*; штеточинство – *гагрица, гундељ*; плашљивост – *кукавица, миш* и др. Ипак, највећа је група животиња којима се приписује интелектуална ограниченост: *ћуран / ћурка, тука, гусан / гуска, тетреб, ован, во, коњ, магарац, теле, мајмун* (поред блесавости), *орангутан, медвед*, а међу њима је највише домаћих. Занимљиво је да су називи домаћих животиња, иначе најближих човеку, најчешће коришћени као погрде (уп. *свиња, крмача, говедо, во, коза, квочка* и др.), иако су у питању представници животињских врста које човек најбоље познаје, које су му најкорисније и чијих је врлина, па и користи које пружају свакако свестан. На ублажавање или поштеду од пејоративне оштрице није утицала чак ни општепозната приврженост појединих животиња човеку (уп. *пас, псето, кер, кучка, куја* и сл.).

Понекад је животиња репрезент читавог скупа особина које импонују човеку, па се зато користи не само у афирмативним именованима човека, већ и за истицање позитивних карактеристика код других животиња, од којих су многе оптерећене негативном колективном експресијом, а у складу с тим и пејоративним фигуративним значењем. Тако се, на пример, *видра* издваја живошћу, окретношћу и лукавошћу, с тим што се лукавост интерпретира на позитиван начин – као довитљивост, разборитост, опрезност, а ређе као превејаност, лупештво. То показује да је динамика – и када се тиче физичких кретњи и кад се односи на живост духа – посебно

цењена особина, па је у стању да прикрије или знатно побољша, можда и неутралише лоше особине приписане *псу*, *крави*, *гуски*, *ћурки*, *кози* итд. (исп. РСАНУ видра 2. покр. *име разним домаћим животињама сличним видри (1a) по боји или по живости, окретности, лукавости* а. *кучка и пас*. б. *крмача*. в. *кобила и коњ*. г. *крава*. д. *овца*. ђ. *мачка*. е. *кокош, гуска, патка, ћурка*. ж. *коза*. З. *фиг.* (понекад и видра човек, видра од човека и сл.) *окретна особа, сналажљиво, мудро, лукаво створење*. – Види се неки превежан човек... – Ама видра је то, нема шта (Живој. 3, 109).

На крају ваља истаћи да се од особина посебно цене храброст и неустрашивост, па се особе које красе та својства називају *лавом*, *орлом*, *соколом*. Једна од социјално најпожељнијих особина јесте марљивост, која је оличена у *кртици* и *пчели*, а зоолексеме које се најчешће користе са хипокористичким значењем денотирају безопасне, умилне и/или мале животиње *грлица*, *гугутка*, *голуб*, *голубица*, *лабуд*, *јаре* и *миш* (у ословљавању детета), што показује да је вредносни систем говорника српског језика посебно склон нејаким, љупким и кротким створењима, па се зато ове зоолексеме – приликом именовања човека – користе као речи одмила.

ИЗВОРИ:

- КССЈ**: Корпус савременог српског језика Математичког факултета Универзитета у Београду
<<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>>17. 5. 2015.
- Лалевић 2004**: Miodrag S. Lalević, *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskog jezika*, [fototipско izd. 1974. god.], Beograd: Nolit.
- РМС**: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (1967–1976).
- РСАНУ**: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (т. I–XIX), Београд: САНУ, Институт за српски језик (1959–2014).
- РСЈ 2007**: *Речник српскога језика* (ур. М. Николић), Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

- Бечева 2001**: Ничка Бечева, „Семантичка структура речи као модел представљања полисемије у двојезичним речницима”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 30/1, 111–117.
- Вељковић Станковић 2016**: Драгана Вељковић Станковић, „О развоју фигуративних значења зоолексема у српском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 45/3, 15–45.

- Дењан 2003:** Alice Deignan, „Metaphorical expressions and culture: An indirect link”, *Metaphor and Symbol* 18/4: 255–271.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Ђерић 2005:** Gordana Đerić, „Stereotip – kraj (jedne) priče”, *Filozofija i društvo* 3/2005, 71–93.
- Кевечеш 2010:** Zoltán Kövecses, *Metaphor. A practical introduction*, Second edition, New York: Oxford university press.
- Кјетлика 2006:** Robert Kiełtyka, *Towards a Historical Account of English Zoosemy: The case of Middle English and Early Modern English DOMESTICATED ANIMALS*, Unpublished Ph.D. Dissertation. Rzeszów: The University of Rzeszów.
- Кјетлика 2010:** Robert Kiełtyka, „A panchronic account of equine verbal zoosemy” [in:] *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*[online], vol. 7, no. 3, 53–63.
<http://www.skase.sk/Volumes/JTL17/pdf_doc/03>(2. 3. 2014).
- Кјетлика 2011:** Robert Kiełtyka, „О категоризацији зоосемије часовничке”, [in:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Filologiczna. Glottodydaktyka* 3, 82–89.
- Кјетлика 2015:** Robert Kiełtyka, „The theory of the Great Chain of Being (GCB) revisited: The case of GCB-level-conditioned animal terms”, [in:] *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*. Electronic on-line journal. www.skase.sk, 313–330.
- Кјетлика/Клепарски 2005а:** Kiełtyka, R. and G. A. Kleparski, „The ups and downs of the Great Chain of Being: The case of canine zoosemy in the history of English”, *SKASE Journal of Theoretical Linguistics* 2, 22–41.
- Кјетлика/Клепарски 2005б:** Kiełtyka, R. and G.A. Kleparski, „The scope of English zoosemy: The case of DOMESTICATED ANIMALS”, *Studia Anglica Resoviensia* 3, 76–87.
- Клепарски 1990:** G. A. Kleparski, *Semantic Change in English: A Study of Evaluative Developments in the Domain of HUMANS*, Lublin: The Catholic University of Lublin Printing House.
- Клепарски/Копецка 2007:** Grzegorz A. Kleparski, Beata Kopecka, „The trumpet put me in a bad mood: Some remarks on the mechanism of metonymy in current linguistic analysis”, *Seria Filologiczna zeszyt* 47/2007, *Studia anglica resoviensia* 4, 169–181.
- Кнежевић 2009:** Миливоје В. Кнежевић, *Антологија народних умоторина*, у: *Антологија српске књижевности*, Београд: Учитељски факултет Универзитета у Београду (доступно на: сајту: <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs>).

- Лејкоф и др. 1991:** George Lakoff, Jane Espenson, Alan Schwartz, *Master Metaphor List*, Berkeley: University of California.
- Лејкоф/Тарнер 1989:** George Lakoff, Mark Turner, *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*, Chicago: University of Chicago Press.
- Лејкоф/Цонсон 2003:** George Lakoff, Mark Jonson, *Metaphors We Live By*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Милић 2013:** Goran Milić, „Pristup zoosemiji u okviru teorije konceptualne metafore i metonimije”, *Jezikoslovlje* 14/1, 197–213.
- Персон 1990:** Gunnar Persson, *Meanings, Models and Metaphors: A study of Lexical Semantics in English*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Раден/Кевечеш 1999:** Günter Radden, Zoltán Kövecses, „Towards a Theory of Metonymy” in *Metonymy in Language and Thought*, K. Panther and G. Radden (Eds.), Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 17–59.
- Расулић 2010:** Katarina Rasulić, „Aspekti metonimije u jeziku i mišljenju”, *Theoria* 53/3, 49–70.
- Силашки 2013:** Nadežda Silaški, „Animal Metaphors and Semantic Derogation – Do Women Think Differently from Men?”, *Gender Studies* 12/1, 319–332.
- Тарнер/Фоконије 1995а:** Mark Turner, Gilles Fauconnier, „Blending and metaphor”, In Shen and Kasher, eds., *Cognitive Aspects of Metaphor*, London: Routledge.
- Тарнер/Фоконије 1995б:** Mark Turner, Gilles Fauconnier, „Conceptual Integration and Formal expression”, *Metaphor and Symbolic Activity* 10/3: 183–204.
- Торнтон 1989:** F. J. Thornton, *A Classification of Semantic Field ‘Good and Evil’ in the Vocabulary of English*, Ph.D. Dissertation, Glasgow: The University of Glasgow.
- Фоконије/Тарнер 2002:** Gilles Fauconnier, Mark Turner, *The way we think*, New York: Basic Books.
- Фоконије/Тарнер 2013:** Gilles Fauconnier, Mark Turner, „On metaphor and blending”, *Journal of Cognitive Semiotics*, 5(1–2), 393–399.
- Халупка-Решетар/Радић 2003:** Sabina Halupka-Rešetar, Biljana Radić, „Animal Names Used in Addressing People in Serbian”, *Journal of Pragmatics* 35: 1891–1902.